

УДК 340:16

О.В. ТЯГЛО,

докт. філос. наук, проф., Харківський
національний університет внутрішніх справ
ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/J-1529-2016>

ЧИ ІСНУЄ ОСОБЛИВА ЮРИДИЧНА ЛОГІКА?

Ключові слова: юридична логіка, формальна логіка, неформальна логіка, юридичні міркування, прагматична валідність, Ілмар Таммело

Назва цієї статті відтворює заголовок останнього розділу останньої книги Ганса Кельзена «Загальна теорія норм», виданої по-смертно – у 1979 році [1, с.216–220; 2, с.131–136]. На винесене у цей заголовок питання дано однозначно негативну відповідь, обґрунтовану, серед іншого, посиланням на позицію Ілмара Таммело¹. А саме, Кельзен висловив згоду з твердженням статті Таммело 1955 року, що юридична логіка – це формальна логіка, застосована у правових міркуваннях. Вона не становить особливого відгалуження, а є одним з особливих прикладень формальної логіки [2, с.135; 3, с.278]. Цитування світовим авторитетом в області теорії й філософії права менш відомого колеги через півтора десятиліття після публікації його статті досить ясно

¹ Ілмар Таммело народився 25.02.1917 р. у Нарві, що входила тоді до складу Російської імперії. Вищу юридичну освіту одержав в університеті Тарту (Mag. Jur., 1943). За спогадами самого Таммело на першому курсі він вивчав право Естонії; на другому – після приєднання Естонії до СРСР – радянське право; на третьому – після окупації країни Німеччиною – німецьке право. Ступінь Dr. Jur. одержав у Марбурзькому університеті у 1944 р. У 1948 р. емігрував до Австралії, натуралізований у 1954 р. З 1951 р. працював в Сіднейському університеті на кафедрі юриспруденції і міжнародного права. У 1972 р. переїхав до Європи і очолив кафедру в Зальцбурзькому університеті (Австрія), але з часом повернувся до Австралії. Автор тринадцяти книг і сотні статей, переважно на німецькій і англійській мовах; дві збірки праць Таммело естонською мовою були видані помертню у 1993 та 2001 рр. Один з засновників Австралійської спілки філософії права. Помер 08.02.1982 р. у Сіднеї. Докладніше див. [4].

вказує, що Таммело вдалось вдало висловити поширену думку стосовно юридичної логіки. Та чи слід з нею беззастережно погоджуватися? У пошуках обґрунтованої відповіді на поставлене запитання звернуть, по-перше, до аналізу позиції Таммело, фактично невідомої нашим фахівцям. По-друге, розгляну дискусії щодо юридичної логіки у широкому часовому діапазоні з урахуванням різних точок зору².

І. Головна мета публікації І. Таммело «Нарис символічної юридичної логіки» полягала, за задумом автора, в доведенні, що для правових міркувань символічна юридична логіка надає цінніші інструменти за ті, які доступні у традиційній логіці. Можливі прикладення символічної логіки до права здатні принести користь прихильникам як правової догматики, так і соціологічної юриспруденції [3, с.306]. Хоча аналіз доводів і висновків статті стосовно власне символічної юридичної логіки виходить за рамки мого дослідження, деякі з висловлених у ній думок більш загального характеру наразі заслуговують на увагу.

По-перше, поняття логіки і формальної логіки Таммело ототожнював. У загальному річці формальної логіки він виділяв логіку класичну, або аристотелевську, і логіку символічну, що склалася у роботах Г. Фреге, Дж. Пеано, Б. Рассела і А. Н. Уайтхеда. Логіка, реформована через широке застосування символів, відноситься до класичної логіки так, як неевклідові геометрії відносяться до геометрії Евкліда [3, с.278–279].

Розуміння логіки як формальної логіки далеко не нове, однак і не беззаперечне. Обмежусь зараз посиланням на Іммануїла Канта. Він не був вузьким спеціалістом-логіком, хоча з 1755 по 1796 рік читав лекції з логіки у Кенігсберзькому університеті, частина матеріалу яких у 1800 році видана його колишнім учнем Г.Б. Йеше під назвою «Логіка. Посібник до лекцій». Тут загальна, або формальна, логіка визначена як «апріорна наука про необхідні закони мислення, але не по відношен-

² Спектр точок зору на юридичну логіку і аналіз деяких з них подано, наприклад, у дослідженнях сучасного українського логіка В. Д. Титова [5].

ню до окремих предметів, а усіх предметів загалом; отже – наука про правильне застосування розсудку і розуму взагалі... за принципами а priori...» [6, с.323–324]. Однак раніше – у «Критиці чистого розуму» – знаменитий Кенігсбержець визнав, що логіку «можна брати в двоякому плані: як логіку або загального, або особливого вживання розсудку. Перша містить цілком необхідні правила мислення, без яких не відбувається жодного вживання розсудку, і, отже, стосується до нього без огляду на відмінності предметів, на які він може бути скерований. Логіка особливого вживання розсудку містить правила [щодо того, як] коректно мислити про якийсь певний вид предметів. Першу можна назвати елементарною логікою, а другу – органом тієї чи іншої науки» [7, с.77]. Не занурюючись у глибини і нюанси Кантової думки, зауважу, що у розумінні формальної логіки він випередив погляди Таммело³. Однак важливо відмітити, що, за Кенігсбержем, загальна, або формальна, логіка не вичерпує науку логіки, припускаючи «логіку особливого вживання розсудку», пов'язану з розглядом «певного виду предметів».

По-друге, хоча логіка виявляється більш або менш дієвим інструментом правової думки, по суті вона не залежить від права, будучи прикладена до нього, так би мовити, ззовні. Тому специфіку юридичної логіки, за позитивно оціненою Кельзенем думкою Таммело, детерміновано виключно областю її визначення: це усього лише одне з локальних прикладень формальної логіки.

По-третє, Таммело визнав, що логіка має справу не з усіма умовами валідності, а тільки з формальною валідністю. Він роз'яснив, що проблема валідності ширша за проблему формальної та матеріальної істини, оскільки

можна казати про валідність по відношенню до відмінних від істини цінностей, наприклад, по відношенню до блага, права (the right), краси. Не слід стверджувати, що все дійсно є чи мусить бути логічно детермінованим, хоча логічні детермінації можуть бути простежені всюди, куди сягає думка [3, с. 280].

Здогадка Таммело про всезагальність, але не унікальність формальної валідності у полях соціального простору-часу з різними базовими цінностями виявляється для мого дослідження вельми важливою.

Якщо праця «Нарис символічної юридичної логіки» відобразила погляди «раннього Таммело», то опублікована у 1978 році книга «Сучасна логіка на службі у права» зафіксувала зрілу позицію вченого, яка визрівала близько чверті століття. Аналіз цієї книги не знаходить суттєвих змін у розумінні Таммело науки логіки.

Юридичні міркування, без сумніву, претендують на раціональність, однак вони напевне не є цілком і повністю логічними, якщо логіка розуміється як певна галузь знань про мислення, котра має справу тільки з формальним аспектом міркувань. Вживання слова «логіка», що охоплює принципи і методи усіх видів раціональних процедур, розповсюджене головним чином серед тих, хто не є спеціалістом з логіки. Такий слововжиток поширений і в юридичній літературі. Однак триматися цієї історично й епістемологічно обґрунтованої, проте сумнівної практики недоцільно [8, с.1].

Наведені роз'яснення, виключаючи з предмета досліджень спеціалістів-логіків особливі раціональні принципи і методи розумової активності, характерні для поля права, природно повертає до відтворення розуміння юридичної логіки, артикульованого у статті 1955 року. Тому, зокрема, те, що іноді називають «особливою логікою загального права» може бути тільки загальною логікою, застосованою у полі загального права. Наполягання на іншому, попри визнання «певного історичного і епістемологічного обґрунтування», загрожує, коли йти за думкою Таммело, виключенням з кола спеціалістів з логіки.

³ Правда, у Таммело відсутня ідея апіоризму. Та інше було б дивним після різноманітних розробок у річці символічної логіки, революційних перетворень математики і природознавства протягом часу, що минув після публікації творів Канта. У математиці, наприклад, переконливу критику апіоризму, апелюючи до появи неевклідових геометрій, розвинув Анрі Пуанкаре.

Задача юридичних міркувань як раціональної справи не зводиться тільки до виконання формальних вимог, визнавав вчений. Їх інша істотна задача у тому, щоб відкривати й обґрунтовувати матеріально правильні юридичні конструкції думки. В цілому відповідній задачі міркування можна назвати рідкісним грецьким словом «zetetic», що означає пошукові, допитливі. Таким чином, юридичні міркування можуть бути поділені на логічні й пошукові [8, с.2].

Що ж являють собою ці істотні для поля права «пошукові» міркування?

Логічні міркування є дедуктивними у тому сенсі, що застосування належних принципів виведення спрямовує до висновків, які з необхідністю випливають з даних засновків. Ці міркування самі по собі не гарантують матеріальну правильність висновків, хоча і сприяють їх досягненню. На відміну від логічних, пошукові міркування мають недедуктивну природу. Вони ніколи не ведуть до формально необхідних висновків. Формально ці висновки тільки можливі, тобто, не впливаючи з засновків з необхідністю, вони їм не суперечать. Тож узагальненням, що знаходяться через індукцію, можна приписати лише певну ступінь ймовірності. У міркуваннях за аналогією, коли одержані висновки спираються на схожість відповідних ознак, їм можна приписати тільки правдоподібність. А висновки, що досягаються методами обґрунтування ціннісних суджень, можна приписати лише переконливість. З формальної точки зору висновки, які встановлюються через пошукові міркування, не є безсумнівними [8, с.3–4].

Як видно, Таммело обмежив множину міркувань, котрі становлять предмет логіки, тільки дедуктивними. Відповідно, з нього виключені (неповна) індукція, аналогія й усі інші «пошукові», або імовірнісні, умовиводи. В результаті юридична логіка виявилась звуженою до прикладення різних видів дедукції — логіки предикатів, логіки висловлювань і т. д. — у полі права. Але якщо визнати хоча б те, що однією з іманентних складових розумової ак-

тивності у цьому полі є генерування версій правопорушень, зазвичай здійснюване через «пошукові» умовиводи, то не можна ухилитися від висновку: юридична логіка у розумінні Таммело тут не має користі.

Отже, відповідь на запитання щодо особливої юридичної логіки залежить, перш за все, від дефініції логіки. Якщо раз і назавжди визначити цю науку як формальну, обмеживши її предмет необхідними і всезагальними правилами мислення, то юридична логіка допустима лише як прикладення такої у полі права. Інакше кажучи, *тривіальне розуміння специфіки юридичної логіки* обґрунтоване указуванням на одне з особливих полів прикладення формальної логіки. Однак в такому разі виникає питання щодо науки, яка досліджує норми і стандарти мислення, валідного по відношенню до відмінних від формальної істини цінностей, у тому числі особливих цінностей поля права; науки, котра експлікує інваріанти та правила «пошукових» міркувань, без яких правове мислення, можливо, цілком доказове, але у непростих ситуаціях безплідне...

II. Описане тривіальне розуміння юридичної логіки у дусі Таммело припустимо, але не загальновизнане. В опозиції йому знаходяться погляди, наприклад, австрійського правника Ойгена Ерліха або американця Олівера Вендела Холмса (мол.). У попередніх розвідках я вже звертався до аналізу їх аргументації (див., напр., [9, 10]). А зараз розгляну одне актуальне узагальнення, що належить відомому німецькому філософу XX століття Мартіну Гайдеггеру.

У лекціях Гайдеггера, прочитаних в 1928 році у Марбурзькому університеті і опублікованих потім як книга «Метафізичні основи логіки», знаходимо наступні розмисли.

Будь-яке реальне мислення має свою тему, тому воно пов'язується з певним об'єктом, тобто з визначеним буттям, котре у кожному випадку знаходиться перед нами: певна фізична річ, геометричний об'єкт, історична подія, «лінгвістичний феномен». Ці об'єкти (речо-

винної природи, простору, історії) належать різним доменам... Мислене визначення, тобто формування концепту (concept formation), в різних доменах відбувається по-різному. Наукове дослідження мислення в кожному випадку виявляється відповідно різним: логіка мислення у фізиці, логіка математичного мислення, філологічного, історичного, теологічного і, зрештою, філософського мислення. Логіка цих дисциплін пов'язана з певним змістом. Це – *матеріальна логіка*, зауважив Гайдеггер. А далі додав, що мислення, узятє як мислення про щось, з довільним змістом, є формальним – у протилежність матеріальному, котре релевантне своєму змістові... Загальна логіка, як знання формального мислення, є *формальною логікою* [11, с.2–4].

З наведеного фрагменту впливає, перше, необхідність визнання і урахування зобов'язаної своїм існуванням різноманітним досвіду мислення матеріальної логіки, точніше – *низки матеріальних логік*, поряд з формальною⁴. По-друге, необхідно відрізнити практику «мисленого визначення, тобто формування концепту» в якомусь з особливих доменів реальності, од «наукового осмислення» такої. Ці пов'язані між собою, але відмінні й навіть не завжди співіснуючі *hic et nunc* види розумової активності доречно назвати певною матеріальною логікою *in re* та відповідною матеріальною логікою *post rem*. Приймаючи вказані дистинкції, природно висунути гіпотезу про юридичну логіку поряд з математичною, філософською і т. д. Така юридична логіка *особлива не тривіально* – не просто як прикладення формальної логіки у

домени, або полі, права, а як одна з матеріальних логік, існуючих поряд з загальною, або формальною. Вона являється у двох іпостасях – як юридична логіка *in re* і юридична логіка *post rem*.

Сформульовані вище висновки суголосні положенням опублікованої у 1958 році книги Стівена Тулміна «Використання аргументу». У ній заявлено, серед іншого, що з часів Аристотеля логіки визнали привабливою для себе математичну модель. Однак «ідеалізована логіка», до якої веде математична модель, не в змозі забезпечити серйозну практичну дієвість. Поряд з цією «ідеалізованою логікою» має право на існування «працююча логіка», ґрунтована на юридичній моделі [13, с.10, 147].

За Тулміном, міркування у тому або іншому полі слід оцінювати на підставі прийнятих у ньому норм, і слід очікувати, що ці норми залежатимуть від поля їх прийняття. Достойнства, яких вимагають від міркувань в одному полі, виявляються такими, що підлягають виключенню для цілком прийнятної аргументації у іншому [13, с. 255].

Таким чином, оскільки норми і стандарти правильних міркувань суттєво залежать од вибору того поля, в якому розгортається розумова активність, і у полі права природно прийняти логіку, побудовану за юридичною моделлю, то специфіка такої – юридичної – логіки визначається не тільки полем її застосування, а й відповідними йому особливими нормами та стандартами валідності.

III. Сьогодні у цивілізованому світі міркування і рішення у полі права спрямовуються чи оцінюються, перш за все, по відношенню до цінності людини та її прав, а також закону, що слугує інструментом їх забезпечення. Тому, наприклад, у п.3 ст.17 Кримінального процесуального кодексу України вказано: «Підозра, обвинувачення не можуть ґрунтуватися на доказах, отриманих незаконним шляхом». Доводи, валідні по відношенню до формальної чи матеріальної істини, але отримані з порушенням норм чинного законодав-

⁴ Визнання «матеріальної логіки» Гайдеггером нагадує відмічене раніше припущення «логіки особливо-го вживання розсудку» Кантом. Звичайно, обидва мислителя не належали до «спеціалістів з логіки», але, можливо, саме це дозволило їм подивитися на речі ширше і углядіти незвідність логіки до формальної логіки?! Іще одним «неспеціалістом з логіки», який дійшов подібного висновку, був Володимир Іванович Вернадський: у середині 30-х років минулого століття він писав про особливу логіку природознавства [12, с.198–203].

ства, є юридично неправильними, недопустимими⁵. Ґрунтоване на них рішення суду підлягає скасуванню або зміні, наприклад, в апеляційному порядку.

Одним з основних критеріїв формальної валідності міркувань визнається закон тотожності. Відповідно, *argumentum ad hominem*, або аргумент до людини, як порушення цього закону формальною логікою заборонений. Проте, у п.2 ст.96 Кримінального процесуального кодексу України вказано, що для доведення недостовірності показань свідка сторона має право надати показання, документи, які підтверджують його репутацію, зокрема, щодо його засудження за завідомо неправдиві показання, обман, шахрайство або інші діяння, що підтверджують нечесність свідка. Як бачимо, тут аргумент до людини легалізований. І це – не сюрприз. Відомий канадський фахівець з неформальної логіки Даглас Волтон констатував, наприклад, що міркування, котре виходить з довіри до особи свідка і доходить висновку про довіру до сказаного ним, може бути прийнятним видом аргументації. Воно прийнятне, якщо використовується у рамках більшої доказової бази або якщо більш об'єктивних і базованих на фактах доказів для прийняття рішення бракує. Помилка виникає у тому випадку, коли вага аргументу до людини переоцінюється чи він береться поза зв'язком з іншими доказами [14, с.280–281]. Тож добре зважене використання аргументу до людини – досить розповсюджена й усталена у світовому полі права практика.

Подібного роду приклади, не пояснювані з урахуванням тільки цінності формальної чи матеріальної істини, у полі права зовсім не одиничні (див. також [9, с.220–221; 10, с.245–246]). Вони вказують на наявність тут особливих норм і стандартів правильності міркувань, котрі виявляються наслідком, так би

⁵ Аналогічно, у п.5 ст.105 Кримінально-процесуального кодексу Республіки Беларусь вказано, що докази, отримані з порушенням закону, не мають юридичної сили і не можуть бути покладені в основу обвинувачення, а також використовуватися для доказування будь-якої обставини, вказаної у статті 89 цього Кодексу.

мовити, інтерференції формальної валідності, матеріальної валідності та дотримання, перш за все, прав людини. В процесі такої «юридичної інтерференції» її формальна і матеріальна складові виявляються не пріоритетними і можуть бути навіть повністю подавлені – як у випадку визнання недопустимим істинного, але отриманого з порушенням закону, доказу правопорушення. У загальніших термінах можна сказати, що в полі права специфічна *прагматична валідність* превалює над синтаксичною та семантичною валідностями. Опис і дослідження прагматичної валідності, її інтерференції з двома іншими видами валідності у полі права, чим явно не займається загальна логіка, входить до предмету особливої юридичної логіки *post rem*.

IV. На початку другої половини ХХ століття у річищі науки логіки зародилось нове відгалуження – неформальна логіка⁶. Оцінюючи її значення, відомі канадські фахівці Ральф Джонсон и Ентоні Блейр у статті 2000 року відмітили, серед іншого, наступне.

Неформальна логіка у жодному разі не є несумісною з деякими процедурами чи з застосуванням точних критеріїв: питання у тому, *які це критерії*. І тут неформальна логіка виявляє себе як справді неформальна, відкидаючи точку зору логіцизму, за якою логічна форма (*a la* Рассел) виступає ключем до розуміння структури будь-яких аргументів, а валідність – обов'язковий стандарт для усіх аргументів. Інакше кажучи, додають канадські автори, неформальна логіка щільно пов'язана з рухом, що намагається зробити логіку більш емпіричною, менш *апріористичною* [15, с.102].

Можна зрозуміти, що так відкидається універсальний пріоритет формальної валідності, але не вона сама. А осмислити інші – неформальні – процедури і критерії, норми і стандарти мислення має допомогти врахування варіативної емпірії. Тут, як вже було відмічено, не обійтись без поняття прагматичної валідності.

Підіб'ємо підсумки. Питання щодо існу-

⁶ Висвітленню історії й сучасного стану неформальної логіки присвячені, наприклад, публікації [15, 16].

вання особливої юридичної логіки – це питання дефініції логіки. Якщо визначити таку виключно як формальну, або загальну, то юридична логіка допустима лише тоді, коли розуміється як прикладення загальної логіки у полі права. Таке *тривіальне визнання юридичної логіки* розповсюджене серед частини вузьких «спеціалістів з логіки» і юристів, котрі переважно представляють правову догматику (І. Таммело, Г. Кельзен та ін.). Однак воно залишає відкритими питання стосовно іманентних полів права «пошукових», або імовірнісних, міркувань; особливих норм і стандартів правильного мислення, що опиняються поза предметом загальної логіки.

Тривіальне розуміння юридичної логіки не є загальновизнаним. Низка зауважень Канта, Гайдеггера, Тулміна чи Ерліха підводять до думки, що поряд з загальною логікою склалися особливі матеріальні логіки: вони не тільки за областю визначення, а й за змістом залежать од різних полів соціального просторучасу, щодо яких розгортається розумова активність. Однією з матеріальних логік виявляється юридична логіка: таке її розуміння *не є тривіальним*.

Відмовившись від ідеї апіоризму, слід визнати буття юридичної логіки у двох іпостасях – *in re*, як способу міркувань юристів, і *post rem*, як спрямованої на з'ясування форм, норм і стандартів юридичних міркувань рефлексії. Це пов'язані між собою, проте різні й навіть не завжди співіснуючі види розумової активності.

Суттєва особливість юридичної логіки *in re* полягає у тому, що вона не обмежується врахуванням формальної валідності, пов'язаної з визнанням формальної істини. Відповідно до особливих цінностей поля права (наприклад, законності), юридична логіка практикує специфічну прагматичну – юридичну – валідність. Саме вона пріоритетна, а її «інтерференція» з формальною і матеріальною валідностями продукує стандарти і норми правильності юридичних міркувань. Опис і дослідження цієї прагматичної валідності, її інтерференції з двома іншими видами валід-

ності, чим не цікавиться загальна логіка, входить до предмету особливої юридичної логіки *post rem*.

Більш досконалий за формальну логіку шлях дослідження і організації юридичних міркувань відкриває неформальна логіка. Справді, це сучасне відгалуження науки логіки акцентує увагу, серед іншого, на залежності норм і стандартів мислення од відповідного поля мислення, відкриваючи для «спеціалістів з логіки» нове особливе вікно можливостей.

Якщо на завершення пошуку відповіді стосовно існування справді особливої юридичної логіки спробувати дати її визначення, то, відштовхуючись від стандартної дефініції загальної логіки як науки про закони і форми правильного мислення, можна запропонувати такий відкритий для подальшого обговорення варіант: юридична логіка – наука про закони і форми *правильного у полі права* мислення у *полі права*.

ЛІТЕРАТУРА

1. Kelsen H. Allgemeine Theorie der Normen / Hans Kelsen. – Wien : Manz Verlag, 1979. – XII, 362 s.
2. Кельзен Г. Чи є специфічна «юридична» логіка? / Ганс Кельзен; переклад В. О. Абашника // Наукові записки ХЕПУ. – 2008. – № 1 (6). – С. 131–136.
3. Tammelo I. Sketch for a Symbolic Juristic Logic / Ilmar Tammelo // Journal of Legal Education. – 1955. – Vol. 8. – № 3. – PP. 277–306.
4. Blackshield A. Tammelo, Ilmar (1917-1982) / Anthony Blackshield // Australian Dictionary of Biography. – 2012. – Vol. 18 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://adb.anu.edu.au/biography/tammelo-ilmar-15682>.
5. Титов В. Д. О специфике определений в юриспруденции / В. Д. Титов // Проблемы философии права. – 2005. – Т. III. – № 1–2. – С. 45–50.
6. Кант И. Логика. Пособие к лекциям 1800 / И. Кант // Кант И. Трактаты и письма. – Москва : Наука, 1980. – С. 319–444.

7. Кант І. Критика чистого розуму / Іммануїл Кант ; переклад І. Бурковського. – Київ : Юніверс, 2000. – 504 с.
8. Tammelo I. Modern Logic in the Service of Law / Ilmar Tammelo. – Wien, New York : Springer-Verlag, 1978. – XVIII, 175 p.
9. Тягло О. В. До визначення юридичної логіки / О. В. Тягло // Форум права. – 2015. – № 3. – С. 219–222 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuu.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2015_3_39.pdf.
10. Тягло О. В. До поняття юридичної логіки / О. В. Тягло // Вісник Харківськ. нац. ун-ту внутр. справ. – 2015. – № 3 (70). – С. 241–247.
11. Heidegger M. The Metaphysical Foundations of Logic / Martin Heidegger; translated by M. Heim. – Bloomington : Indiana University Press, 1984. – VII, 241 p.
12. Вернадський В. І. Філософские мысли натуралиста / В. И. Вернадский. – Москва : Наука, 1988. – 520 с.
13. Toulmin S. E. The Uses of Argument / S. E. Toulmin. – Cambridge : Cambridge University Press, 1958. – 261 p.
14. Walton D. Ad Hominem Arguments / Douglas Walton. – Tuscaloosa, Alabama : The University of Alabama Press, 1998. – 315 p.
15. Johnson R. H., Blair J. A. Informal Logic: An Overview / R. H. Johnson, J. A. Blair // Informal Logic. – 2000. – Vol. 20. – № 2. – PP. 93–107.
16. Тягло А. В. Неформальная логика как манифестация новой логико-философской парадигмы / А. В. Тягло // Историко-логические исследования : [сборник научных статей]. – Киев : Издательско-полиграфический центр «Киевский университет», 2008. – С. 164–169.

Тягло О. В. Чи існує особлива юридична логіка? / О. В. Тягло // Форум права. – 2017. – № 1. – С. 188–194 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_1_33.pdf

Проаналізовано два основних підходи до визначення особливості юридичної логіки. За першим з них, юридична логіка – це формальна логіка, застосована у правових міркуваннях (І. Таммело, Г. Кельзен та ін.). За другим підходом, юридична логіка є одною з матеріальних логік, її специфіка детермінована не тільки областю визначення, а й змістом. Аргументовано, зокрема, що суттєва особливість юридичної логіки полягає у тому, що вона не обмежується врахуванням формальної валідності і матеріальної валідності. Вона бере до уваги прагматичну – юридичну – валідність, яка у полі права є пріоритетною.

Тягло А.В. Существует ли особенная юридическая логика?

Проанализированы два основных подхода к определению особенности юридической логики. Согласно первому из них, юридическая логика – это формальная логика, примененная в правовых рассуждениях (И. Таммело, Х. Кельзен и др.). Согласно второму подходу, юридическая логика есть одной из материальных логик, ее специфика детерминирована не только областью определения, но и содержанием. Аргументировано, в частности, что существенная особенность юридической логики в том, что она не ограничивается учетом формальной валидности и материальной валидности. Она принимает во внимание прагматическую – юридическую – валидность, являющуюся в поле права приоритетной.

Tiaglo O.V. Is There a Specifically Juristic Logic?

Two main approaches to define specificity of juristic logic were analyzed. In accordance with the first one, juristic logic is formal logic employed in legal reasoning (I. Tammelo, H. Kelsen, etc.). In accordance with the other approach, juristic logic is one of the material logics; its specificity is determined not only by domain of definition but by content as well. It is argued, inter alia, essential peculiarity of the juristic logic is that it does not limited by recognition of formal validity and material validity but takes into account pragmatic – juristic – validity, which has priority in the field of law.